

ЧЕРНОВ

Борис Олексійович,
канд. пед. наук, професор,
завідувач кафедри географії,
екології і методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
ДПУ імені Григорія Сковороди»

**РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XX ст. : ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ**

Встановлено сучасний статус економічної географії, визначено її положення серед природничо-суспільних наук, розкрито взаємозв'язки з соціальною, соціально-економічною і суспільною географією, зроблено уточнення об'єкта і предмета дослідження.

Установлено современный статус экономической географии, определено ее положение среди естественно-общественных наук, раскрыты взаимосвязи с социальной, социально-экономической и общественной географией, сделаны уточнения объекта и предмета исследования.

The article defines the present-day state of the economical geography, distinguishes its place among other social and natural sciences, reveals its ties with the social, economical and societal geography, refines on the object and subject of the research.

*Встановлюйте значення слів
і ви позбавите світ від
половини його помилок.*

Рене Декарт

Вступ. Філософія, як наука про загальні принципи буття і пізнання, про сутність і загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення, виробляє загальну систему поглядів на світ і місце в ньому людини. Виступаючи в якості загальної методології пізнання об'єктивного світу, філософія надає можливість кожній науці, зокрема й географії, обґрунтовувати власну методологічну основу. Нині для подібного обґрунтування склалися сприятливі умови.

По-перше, поступальний розвиток філософії з притаманним їй системним баченням світу призвів до виокремлення географічних ландшафтів,

обґрунтування сутності географічної оболонки Землі, способом існування якої є географічна форма руху матерії. Перехід геологічної форми руху матерії у географічну дозволяє реально дослідити таємницю народження географічної реальності, яка пояснюється теорією географії, що активно формується.

По-друге, філософські категорії загального, особливого і одиничного дають можливість географам вивчати об'єкт географії – географічну оболонку Землі, що за своєю складністю поступається хіба що філософії, – на трьох рівнях: глобальному, або планетарному (загальне землезнавство), регіональному, або державному (країнознавство) і локальному (краєзнавство). А діалектичний метод, будучи методологічною основою пізнання природничо-суспільної дійсності, «виконує по відношенню до наукового знання інтегративну, об'єднуючу функцію, переборюючи видиму на перший погляд несумісність, протилежність природничо-наукового і суспільного пізнання, виявляючи внутрішню єдність, загальність цих різних сфер людського пізнання, пояснюючи його як відображення матеріальної єдності світу, який знаходиться у процесі безперервного руху і розвитку» [17, с. 7]. Це дає змогу теорії географії «зануритись у сутність досліджуваних об'єктів, зняти вдавану самотійність окремих явищ, звести їх до внутрішньої основи і наступного їх виведення як прояв внутрішньої сутності географічної системи відношень» [40, с. 17]. Таким чином, історіографія історії розвитку економічної географії другої половини ХХ ст. є актуальною.

Мета дослідження: встановити сучасний статус економічної географії, яка, на думку певної групи економіко-географів, втратила самотійне значення і перетворилася на додаток інших географічних наук, але які на нинішній день самі ще не визначилися або мають недостатнє методологічне обґрунтування, проте економічну географію включають до свого складу.

Аналіз останніх досліджень. Географія є наукою «про закони розвитку просторово-часових систем, які формуються на земній поверхні (у масштабі, що дозволяє представити їх на загально географічних і тематичних картах) у

процесі взаємодії природи і суспільства, про методи регулювання цих систем і керування ними.

Просторово-часові системи – це ландшафти і ландшафтні області, океани і моря, річкові басейни, озерні котловини, біогеоценози, територіально-виробничі системи (комплекси), промислові вузли і індустріальні райони, економічні райони, транспортна мережа і системи, місто як система і системи міст, райони розселення, курортні зони тощо. Жодна з цих систем не може бути досліджена поза процесом взаємодії природи і суспільства, який становить сутність всієї географічної науки, її єдності, цілісності» [54, с. 11].

Зрозуміло, усвідомити єдність географічної науки і в цій єдності виявити індивідуальність об'єктів дослідження фізичної і економічної географії нині надзвичайно важко з-за відсутності єдиної думки самих географів. Особливо це стосується економічної географії: до сьогодення невідомо, який статус вона має? Чи дійсно економічна географія перестала вже виконувати свої функції і перетворилась на незначний додаток до інших наук? І яка це нині наука: соціальна, соціально-економічна, суспільна чи все-таки економіко-географічна?

Досліджувати це питання потрібно починаючи із з'ясування місця науки в системі природничо-суспільних наук. Воно є головним у методологічному обґрунтуванні. Не розв'язавши головного питання, неможливо розв'язати й часткові, оскільки той, «хто береться за часткові питання без попереднього розв'язання загальних, той неминуче буде на кожному кроці несвідомо для себе «наштовхуватися» на ці загальні питання» [33, с. 368]. Але важливо при цьому не дати питанню «загубитись в масі дрібниць або величезній різноманітності протилежних думок, найважливіше, підійти до питання з точки зору наукової, це – не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на це питання з точки зору того, як відоме явище в історії виникало, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитися, чим дана річ стала тепер» [34, с 67].

Ще в середині 60-х років ХХ ст. теорія економічної географії була наповнена ідеями М. М. Баранського, і його послідовники, спокійно спочиваючи на лаврах, стверджували, що в житті суспільства «економічна географія відіграє усе більшу роль. Це добре видно на прикладі міжнародних географічних конгресів останнього десятиліття, на яких економічна географія була і залишається загально визнаною «царицею» [64, с. 5].

Але ситуація різко змінилася у 70-ті роки. Розпочався потужний наступ на економічну географію, її існування як самостійної науки було поставлене під сумнів, оскільки саме економіко-географи, що досить дивно, не вловивши моменту диференціації географічної науки, посилили критичні висловлювання на її адресу:

1. що економічна географія знаходиться «в кризовому стані», оскільки відзначається «недостатня обґрунтованість її методологічної бази», недостатньо чітко визначений предмет дослідження, «недостатня глибина проникнення у внутрішній сутнісний механізм економіко-географічних процесів і явищ», а її координуюча і інтегруюча роль у вирішенні міждисциплінарних проблем раціонального використання, охорони і відновлення природного середовища «поступово відходить до економістів, а не до економіко-географів» [1, с. 14];

2. що економічній географії не вистачає «вищого рівня її змісту, аналогічного загальної природної географії» [40, с. 144; а також 16, с. 305; 50, с. 24];

3. що стан економічної географії «не відповідає рівню ряду суміжних наук і потребам практики» [29, с. 148]; відстає від життя [27];

4. що «просторовий (територіальний) підхід при недостатній онтологічній визначеності предмета дослідження зумовлює «розповзання» економічної географії, чому в значній мірі сприяє соціологізація цієї науки» [13, с. 288].

Тому не дивно, що більшість видних російських економіко-географів – Н. Т. Агафонов, Е. Б. Алаєв, С. Б. Лавров, В. В. Покшишевський та інші – почали активно стверджувати, що економічну географію потрібно б називати

соціально-економічною або ще ширше – суспільною наукою [2, 29, 48]. Е. Б. Алаєв спочатку обережно визнавав, що «термін «економічна географія» по відношенню до даної дисципліни, як вона трактується в науці, вузький у порівнянні зі змістом самої наукової дисципліни; у всякому разі термін «соціально-економічна географія» мав би більш правильну орієнтацію» [2, с. 129]. Пізніше вчений вже категорично стверджував: «Нині настав час підкреслити, що вітчизняна економічна географія перетворилась в географію соціально-економічну» [3, с. 89; підкреслено – Б.Ч.].

Після XXIII Міжнародного географічного конгресу (1976) значна частина географів була заморожена його результатами, адже на ньому в ряді доповідей як вітчизняних, так і зарубіжних географів «при всій різниці методологій домінантою пройшла ідея «соціологізації» економічної географії, формування соціально-економічної географії» [28, с. 4]. І вже з початку 80-х років зазначалось, наче саме собою зрозуміле, що «економічна географія у 70-х роках повсюдно стає с о ц і а л ь н о - е к о н о м і ч н о ю» [30, с. 11].

У цей час С. Я. Ниммік теоретично обґрунтувала правомірність існування соціально-економічної географії і показала її практичне значення. Вона писала, що «об'єктом соціально-економічної географії є сукупність об'єктів вивчення складових її частково-географічних наук: економічної географії, географії населення і розселення, соціальної географії, географії природокористування, інших галузей суспільної географії, що формуються» [38, с. 145].

У цей же час на роль лідера претендувала й суспільна географія. Її засновник В. М. Гохман зазначав, що оскільки в свій час «по ряду причин, як об'єктивних, так і суб'єктивних, місце суспільної географії зайняла надзвичайно широко трактована економічна географія» [6, с. 60] і нині «досягнуті помітні успіхи у подоланні «економічного загибу» в географії», то «склалися сприятливі умови для того, щоб покінчити з тривалим і наполегливим намаганням ряду економікогеографів-«традиціоналістів» обмежитись лише деяким розширенням рамок економічної географії або

переходу до більш широкого трактування цього терміну і замінити нарешті економічну географію на суспільну» [6, с. 61, 7, с. 20]. В. М. Гохман в суспільній географії виділяв її три складові частини: «соціальну географію, економічну географію і географію культури» [6, с. 63].

У протилежність В. М. Гохману Т. В. Райтвійр вважав, що оскільки економічну географію розвінчали, то панівне місце має займати соціальна географія, яка «логічно і загально зрозуміло охоплює усю суспільно-географічну науку» і включає в себе «економічну географію, демографію, етнографію, соціологічну географію, історичну, культурну географію тощо» [51, с. 77–78]. Виявляється, що:

1. економічна географія входить складовою частиною до виділених наук;
2. економічна географія, являючись частиною інших наук, не розчиняється в них, а зберігає самостійність;
3. три науки суспільної географії входять як обов'язковий елемент до складу соціальної і соціально-економічної географії, що говорить про їх певну спільність;
4. йде закономірний об'єктивний процес диференціації географічної науки і народжуються нові, дочірні науки.

Формування цілей дослідження. Наведені вище матеріали дозволяють поставити такі цілі дослідження:

1. як розвиваються (і чи розвиваються?) виділені нові науки?
2. в які взаємовідносини вони вступають між собою і між іншими географічними науками, зокрема й з економічною географією?
3. якщо виділені науки існують, то яке положення вони займають в середині самої географічної науки?
4. як виділені науки методологічно і теоретично обґрунтовуються?
5. яке мають практичне (прикладне) значення?

Виклад основних матеріалів дослідження полягає у наступному. У свій час А. Г. Ісаченко зазначав, що «соціологізація» заворожила наших вчених,

економічну географію охопив «бум» і представники її, натрапивши на «золоту жилу», поспіхом почали копати її зверху і в ширину» [14, с. 289]. Проте, мусимо підкреслити, що майже через двадцять років бурхливі схвалення «соціологізації» економічної географії помітно згасли, а географічна наука і громадськість були поставлені перед фактом певної розгубленості схвалювачів. Так, С. Б. Лавров вимушений був визнати, що на етапі розвитку географії у 80-ті роки мала місце певна криза, яка була пов'язана «з деякою непередготовленістю до виконання нових завдань, з розгубленістю у цьому зв'язку, з трудностю зібрати в єдине ціле гілки географії, що далеко «розійшлися» [31, с. 28].

Тут потрібно наголосити, що «в географічній науці, у випадках, коли виникали труднощі в розумінні того чи іншого поняття, більше переваги надавалося відмові від нього і введенню нового поняття. Однак у процесі дальшого розвитку самої географії з'ясовувалося, що це було не рішення, а затушовування, нівелювання проблемної ситуації і з часом ця проблема знов виникала і в більш напруженій формі поставала перед наукою» [40, с. 171]. Подібною напруженою проблемою через двадцять років гонінь знов виникла проблема економічної географії. Проте ситуація стала більш драматичною з-за розгубленості самих гонителів.

Так, Т. В. Райтвійр, видавши цілий ряд праць про соціальну географію, врешті-решт був вимушений визнати, «що в дійсності подібної всебічної науки (як соціальна географія – Б. Ч.) поки не існує» [51,76; тут і далі підкреслено Б. Ч.]. До подібного висновку прийшли й інші вчені [8; 41,80; 53,20].

Після багатьох яскравих публікацій, що пропагували суспільну географію, В. М. Гохман вимушений був визнати, що «загальноприйнятої дисциплінарної структури суспільної географії поки що немає а ні в соціалістичних країнах, а ні в капіталістичних» [5, с. 60]. Проблему ще більш заплутали У. І. Мересте і Т. В. Райтвійр, висловивши ідею, що суспільну географію можна також іменувати й соціальною географією [39].

Питання про соціально-економічну географію також тривалий час декларувалося і тільки у 80-ті роки ХХ ст. вийшла праця, в якій

обґрунтовувалась її сутність, структура, методи, положення в структурі географічної науки [38 та ін.].

Отже, значні сили географів були задіяні на розробку «золотої жили», розроблялися часткові проблеми і питання, а до теоретико-методологічного обґрунтування соціальної і суспільної географії справа так і не дійшла, не говорячи вже про економічну географію. Правда, у середині 80-х – на початку 90-х років з'явилося кілька публікацій теоретико-методологічного змісту [5, 15, 36, 40, 41 тощо], зокрема й з економічної географії [18]. Але вони залишилися, мабуть, непоміченими спільнотою вчених географів і ситуацію не змінили. Очікувалося, що вершиною теоретичних узагальнень географічної науки буде монографія А. Ю. Ретеюма і Л. Р. Серебряного «География в системе наук о Земле» [52]. Проте, цього не сталося. У монографії фізичній географії, і особливо ландшафтознавству, автори хоча й надали переважну більшість змісту в книжці, висвітлили не всі теоретичні проблеми. Зовсім не повезло економічній і соціальній географії – «побіжні екскурси в її область були безпомічними і розпливчастими, аналіз проводився штучно і здебільшого дилетантські мимохідь» [31,190].

Упродовж 80–90-х років ХХ ст. трансформація суспільної географічної реальності, підходів і цільових установок під час її вивчення неухильно супроводжувалась її перебудовою, обґрунтуванням її складових, тобто виділенням нових географічних наук. До них відносяться політична географія і географія культури. Політична географія нині вже має теоретико-методологічне обґрунтування [19, 20, 25, 46] і введена у навчальні плани провідних університетів нашої країни і країн СНД. З'явилися й нові напрями суспільної науки, суміжні з географією культури (географія освіти, географія науки, географія образу життя, географія споживання тощо), які нині успішно розвиваються, наприклад, значних успіхів розвитку досягла й географія культури [10, 12, 13]. Проте, ґрунтовних праць, присвячених теоретико-методологічним питанням суспільної географії, не було. Тому наприкінці ХХ

ст. справжньою приємною подією в географічній науці була поява посібника М. Д. Пістуна «Основи теорії суспільної географії» [47].

М. Д. Пістуном ґрунтовно розкрита методологічна база суспільної географії, запропоновані концепції об'єкта і предмета її вивчення, висвітлені закони, принципи і категорії суспільної географії, основи суспільно-географічного районування та інші теоретичні питання. Тому, мабуть, небезпідставним (хоч трохи й зухвалим) є твердження М. Д. Пістуна про те, що саме «суспільна географія є практично єдиною наукою, що має ґрунтовно розроблену теорію просторових аспектів життя суспільства, систему методів дослідження, і яка нагромадила досвід вивчення різних територіальних систем продуктивних сил і їх взаємодії» [47, с. 17].

Оскільки суспільна географія є наукою про територіальну організацію і комплексно-пропорційний розвиток матеріально-речовинних і духовних компонентів діяльності людини, то до суспільної географії, за М. Д. Пістуном, належать: економічна географія, соціальна географія, географія культури, політична географія, історія географії, топоніміка тощо [47, 43]. Подібне розуміння предмета дослідження суспільної географії є й у Т. М. Калашнікової [4, с. 29], хоча потрібно зазначити, що окремі фахівці пишуть, що характеризують соціально-економічну географію, а фактично, розширюючи предмет дослідження, характеризують суспільну географію (дивиться, наприклад, структуру виділеної С. Я. Ниммік соціально-економічної географії – 38; 43). Ця невизначеність переходить і в загальноосвітню школу. «В сучасній програмі середньої загальноосвітньої школи, – зазначають М. М. Паламарчук і О. М. Паламарчук, – суспільна географія ототожнюється з соціально-економічною географією» [45, с. 10]. Так, у шкільній програмі 1996 р. П. О. Масляк говорить, що це шкільний предмет з економічної і соціальної географії [37], районування дає економіко-географічне [37, с. 79–82], а на науковій конференції доводить, що це ніяка не економічна і соціальна, а «суспільна географія України» [37, с. 54].

Проте, суспільна географія нарешті дістала статус повноцінної (не міфічної, не надуманої) географічної науки. Окремі науки, що входять в її структуру – політична географія, географія культури, що відгалузились, не втратили з нею зв'язок, ще раз підтвердивши закономірний процес диференціації науки. «Всі вони, хоч істотно і різняться між собою, зберегли основні риси географічного підходу – територіальність, комплексність, системність, системність об'єктів вивчення, мають тісний зв'язок з картографією» [45, с. 10].

Чіткість і стрункність теоретико-методологічного обґрунтування дістала й соціально-економічна географія завдяки узагальненню географічних досліджень в Україні за останню чверть ХХ ст. М. М. Паламарчуком та О. М. Паламарчуком, які видали посібник «Економічна і соціальна географія України з основами теорії» [45]. Автори зазначають, що «соціально-економічна географія поділяється на: економічну географію, соціальну географію і географію населення» [44, 8]. «Соціально-економічна географія не охоплює всю суспільну географію. До суспільної належать також політична, воєнна, медична, історична географія, етногеографія. Соціально-економічна географія становить основне ядро суспільної географії» [45, с. 10]. Автори соціально-економічної географії визначають її «як науку про територіальну організацію суспільства, про суспільно-територіальні комплекси, чинники їх формування, структуру, організацію і закономірності розвитку» [45, с. 10].

Усе вище сказане дає підстави поставити таку **мету дослідження**: оскільки економічна географія вважається самостійною географічною наукою, то: 1) яке її положення в середині самої географічної науки і в системі природничо-суспільних наук? 2) яке її співвідношення з науками, що вище виділені?

У свій час Б. Н. Семевський, досліджуючи місце економічної географії в системі наук і взявши за основу визнану більшістю географів класифікацію географічних наук С. В. Калесника, намагався дослідити теоретико-методологічний статус економічної географії, але все звелось до узагальнення

вже існуючого знання. Так, він зазначав, що «нині навряд чи є якийсь серйозний географ, який піддавав би сумніву той факт, що економічна географія (розуміючи під нею усю систему суспільно-географічних наук) відноситься до суспільних наук» [57, 47]. І оскільки «місце економічної географії в класифікації наук явне» (там само), то воно (місце) і визначає, що «економічна географія «одночасно є і суспільною і географічною наукою» [57, 50]. Питання про існування економічної географії залишилось відкритим.

Таким чином, питання про економічну географію необхідно починати розв'язувати з головного – з класифікації природничо-суспільних наук, визначення місця економічної географії в цій класифікації.

Об'єктивною основою класифікації наук є класифікація форм руху матерії, яку першим запропонував Ф. Енгельс. Він зазначав: «Класифікація наук, з яких кожна аналізує окрему форму руху або ряд з'єднаних між собою і які переходять одна в іншу форму руху, є разом з тим класифікацією, згідно внутрішньо притаманної послідовності, самих цих форм руху, і саме в цьому й є її значення... Переходи мають здійснюватися самі собою, повинні бути природними. Подібно тому як одна форма руху розвивається з іншої, так і відображення цих форм, різні науки, повинні впливати одна з другою» [63, с. 216]. Ф. Енгельс склав ієрархічний ряд форм руху: механічна, фізична, хімічна, біологічна й соціальна. Проте пізніше в цю класифікацію було внесено вченими суттєві корективи.

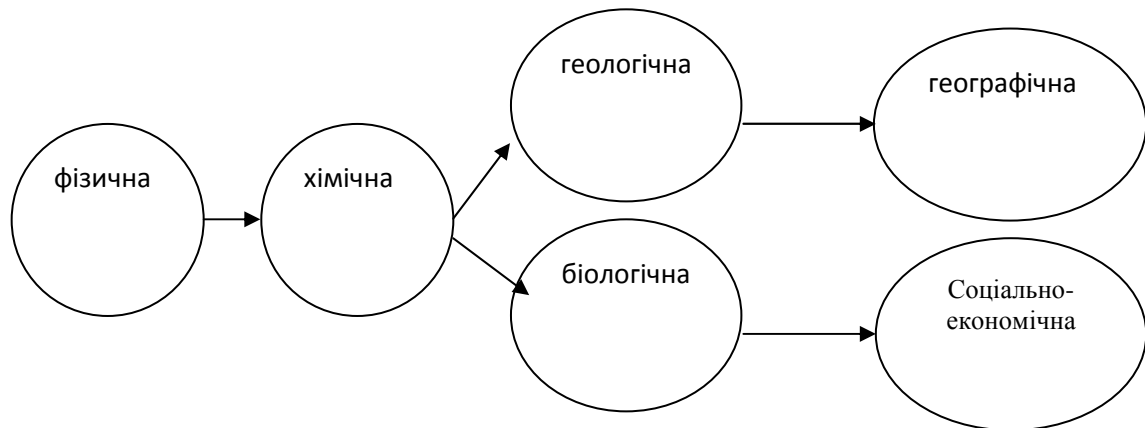
Принцип класифікації наук за формами руху матерії є фундаментальним і для сучасного етапу розвитку науки. Так Б. М. Кедров розвинув ідею Ф. Енгельса про дивергенцію в розвитку природи на неорганічну й органічну [21, с. 265–270; 22, с. 44–45]. Дивергенція в розвитку природи починається з моменту виникнення на планеті Земля життя, тобто близько 4,0–3,8 млрд., років тому. Від хімії розходяться дві гілки: «гілка органічної хімії, що веде через біохімію до біологічних істот, і гілка неорганічної хімії, що веде через кристалографію до мінеральних утворень» [23, с. 353]. Причому «таке розгалуження підготовлюється на атомному рівні структурної організації

матерії» [24, с. 105]. Цим гілкам відповідають геологічна й біологічна форми руху матерії.

Але розвиток неживої природи на стадії геологічної форми руху матерії не завершується. Спираючись на діалектичні критерії виділення форм руху матерії, дані геологічної та географічної наук, В. С. Лямін прийшов до висновку, що «розвиток неживої природи в умовах Землі не закінчується на рівні геологічної організації матерії, породжує вищу для неорганічної природи географічну форму руху матерії» [35, с. 10]. Це означає, що, починаючи з хімічної форми руху матерії, розвиток неживої природи на Землі становить такий послідовний ряд, в якому кожна форма руху матерії «природно породжує іншу, вищу форму: фізична – хімічна – геологічна – географічна. У цьому ряду географічна форма руху матерії йде за геологічною, як найвища з відомих нам форм руху матерії в неорганічній природі» [35, с. 123; 37]. Другий ряд має такий вигляд: фізична – хімічна – біологічна – соціальна. «Неорганічна стадія космічної еволюції, – зазначає Г. Наан, – закономірно привела до соціологічної стадії, біологічна – до соціальної. Що ж далі? Ми не знаємо. Але було б досить наївно думати, що це остання стадія. Драбина космічної еволюції може в принципі включати скільки завгодно сходинок». З розвитком ноосфери, мабуть, будуть відкриті й обґрунтовані нові форми руху матерії. Нині «ми ще так недосконалі, так далекі від того, щоб вичерпати можливості, закладені в соціальній стадії розвитку» [42, с. 359]. Тут потрібно зазначити, що характеризуючи політичну економію, Ф. Енгельс у праці «Анти-Дюринг» схарактеризував й економічну форму руху, що дало нам підстави говорити про соціально-економічну форму руху матерії [58, с. 99; див. рис. 1].

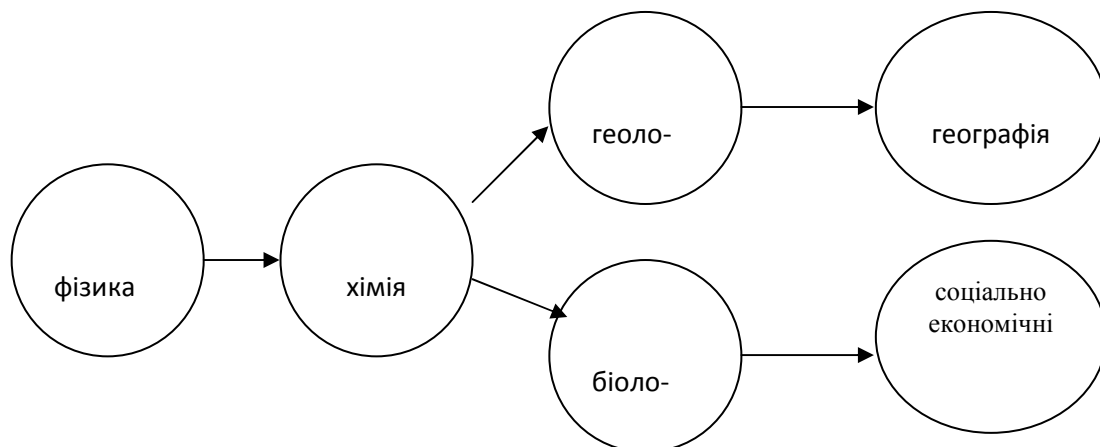
З'ясувалося, що географи прийняли запропоновану класифікацію неоднозначно. Потрібен був час, щоб переглянути свою позицію, подумати про наступні географічні дослідження, які б розвивали й доповнювали запропоновану теорію. «Науковець звичайно може ігнорувати нові дані і нові гіпотези, якщо він вважає, що вони не мають ніякого відношення до його

вузької спеціальності. Проте іноді настає період корінної ломки концепцій, тому що нові фактичні дані в області

Рисунок 1. Форми руху матерії

Схема класифікації форм руху матерії є, за Ф. Енгельсом, основою класифікації природничо-суспільних наук

Рисунок 2. Класифікація наук

його досліджень виявляються попросту несумісними з тим, в чому він раніше був впевнений. Вчений при цьому після певних коливань все-таки переглядає основні положення своєї області науки. Не всі не хворобливо переносять такий період корінної ломки уявлень, які складувалися усе життя, «але все-таки наважуються перейти на нові позиції» [1, с. 33–34]. При цьому, необхідно розрізняти дві категорії явищ: «категорію внутрішнього порядку», яка різко змінює уявлення в межах окремих наукових дисциплін, і «категорію зовнішнього порядку», яка радикальним чином перетворює ряд наук, тим

самим впливаючи на все культурне населення людства» [37, с. 34]. Подібним перетворюючим географічну науку явищем було вчення про географічну форму руху матерії. На жаль, не всі географи відчували її революційне значення для розвитку географії і кожної її окремої ланки. Проте окремі з них накинулися на теорію з суворою критикою, а здебільшого – з критиканством, їм важко було абстрагуватися від свого світогляду й об'єктивно подивитися на запропоноване. Найбільш серйозний аргумент – запропонована класифікація не відповідає їхнім уявленням або заважає існуванню надуманим ними наукам, як, наприклад, метагеографії. Так, В. М. Гохман пише: «Придумування нових форм руху з метою підвести базу під виділення таких широких систем наук, як геологія (Зубков, 1979) і географія (Лямін, 1978), не тільки не має об'єктивної основи, але й шкідливо, оскільки уводить від пошуку реальних чинників диференціації й інтеграції науки» [7, с. 17]. Конкретних доказів «шкідливості» географічної форми руху матерії і пропозицій В. М. Гохман не наводить.

Не менш категоричні висловлювання й І. Т. Твердохлебова і Д. В. Ніколаєнко. Вони вважають, що «використання В. С. Ляміним в якості основи класифікації географічних наук поняття географічної форми руху матерії з у м о в л ю є д и с к р и м і н а ц і ю (виділене – Б. Ч.) цілої групи дисциплін суспільно-географічного характеру, теоретичної географії і мета географії» [59, с. 64 – підкреслено Б. Ч.). До такого серйозного звинувачення повинні бути наведені вагомі аргументи, проте вони зведені у авторів тільки до голосливих тверджень в двох реченнях: «Не дивлячись на те, що поняття географічної форми руху має евристичну цінність в теорії географії, використання його в метатеорії, і особливо для класифікації географічної науки, невиправдане. Це поняття не охоплює всієї різноманітності сучасної географії і відноситься лише до природничо-географічних дисциплін» [59, с. 64]. Твердження на жаль бездоказові.

Ще понад 30 років тому В. О. Анучин зазначав: «Поява надуманих понять і навіть короткочасна мода на них пояснюється насамперед відсутністю необхідного обліку ієрархії в рівнях дослідження, що призводить до безплідних

спроб безпосереднього переходу від філософських категорій до емпіричних досліджень, ігноруючи необхідність для кожної науки розвитку власної теоретичної концепції на базі філософії. Звідси в географії все ще, з одного боку, проявляється “теоретична безтурботність» (за визначенням А. А. Борзова), а з іншого – з’являються теоретичні химери математичної географії, метагеографії, теоретичної географії і т.п. Теоретична незрілість призводить до непорозуміння різниці між теорією вищого рівня, загальними законами розвитку матерії і теоріями окремих наук, що вивчають форми матеріального світу природи» [1, с. 222].

Звичайно, в нашому динамічному світі, географічна наука, як і окремі її галузі, розвивається і збагачується новими досягненнями і ідеями. Але в теоретичних дослідженнях без розгляду форм руху матерії вже не можна обійтися, зокрема й у методологічному обґрунтуванні географії. Сучасна наука встановила, що «принципи вчення про форми руху матерії почали виконувати основоположну, орієнтуючу й інтегруючу функції в пізнанні природи... Аналіз природних процесів і явищ повинен доводитися до їх розгляду з точки зору вчення про форми руху матерії» [11, с. 57].

Нами встановлено [58; 60–62], що економічна географія розташовується на межі природничих та суспільних наук, у зоні взаємопроникнення і взаємозв’язків відповідних форм руху матерії, і є природничо-суспільною наукою (рис. 3).

Єдина філософська основа філософії буття і пізнання та соціальної філософії, що співвідносяться між собою як загальне й особливе [17, с. 8], дає змогу усвідомити й співвідношення між фізичною і економічною географією, як загальне й особливе. Зрозуміло, що й рівні узагальнення географічного знання в фізичній географії, яка базується на відповідній формі руху матерії, і економічної, яка розташована на межі природничо-суспільних наук, будуть різними. Фізична й економічна географія співвідноситимуться між собою також як загальне й особливе. Розвиток економічної географії відбуватиметься з врахуванням загальногеографічних законів і закономірностей. Однак це зовсім

не означає ототожнення її теоретико-методологічного змісту з фізичною географією. Загальновідомо, що й за предметом дослідження, і за закономірностями, і за завданнями, які ставляться перед наукою, економічна географія суттєво відрізняється від фізичної. Але, яким би важливим не було обґрунтування категорій в економічній географії, основне значення мають найбільш універсальні, загальногеографічні закони й закономірності. Спираючись на вчення про географічну форму руху матерії, це підтверджують і вітчизняні географи, зазначаючи, що *«ядром всієї цілісної системи географічних наук, «єдиної географії» виступає фізична географія як основна географічна наука (виділено – Б.Ч.). Закони фізичної географії як загальне присутні в усіх явищах, що досліджуються різними географічними науками»*[39, с. 305].

Зрозуміло, що продуктивне, творче застосування в економічній географії загальногеографічних законів відбудеться тоді, коли їх положення будуть конкретизовані згідно логіці предмета дослідження. Поки що нині теоретичний розвиток економічної географії значно відстає у зв'язку з її багаторічною «соціологізацією». Природно, що за цих умов перехід єдиної географії з позицій «об'єднуючої на позицію впорядковуючої» [63, с. 303],

Рисунок 3. Місце економічної географії в системі природничо-суспільних наук

Рисунок 4. Структура соціально-економічної географії

пов'язаний з утвердженням загальногеографічної картини світу, буде складним і неоднозначним.

Визначене місце економічної географії в системі природничо-суспільних наук дозволяє розв'язати й проблему соціальної, соціально-економічної і суспільної географії.

Соціальна географія нині має ще недостатньо чітко визначений науковий статус. Про це говорить єдиний поки що посібник «Вступ до соціальної географії», виданий Я. Б. Олійником і А. В. Степаненком у 2000 р., не дивлячись на те, що автори намагаються висвітлити і науковий статус соціальної географії, її об'єкт і предмет дослідження та функції і завдання. Важко зрозуміти, наприклад, що ж є об'єктом соціальної географії з такого його визначення: «Об'єктом дослідження соціальної географії виступає суспільство в територіальному вимірі й соціальний простір. При цьому потрібно розрізняти просторову організацію суспільства як інтегрованого цілого і просторову організацію його складових частин – населення, соціальної інфраструктури, регіональних соціальних систем тощо. Соціальний простір відображає структуру життєдіяльності суспільства і виражається в способах розселення і типах поселення людей» [44, с. 17].

Далі Я. Б. Олійник і А. В. Степаненко зазначають, що «об'єктом дослідження соціальної географії є також ***соціальна сфера*** в просторовому вимірі», яка є «відносно самостійною сферою життєдіяльності суспільства і охоплює відносини між соціальними спільностями, в середині цих спільностей, між окремими особами, які займають різне положення в суспільстві й беруть неоднакову участь в його соціальному житті» [44, с. 18]. Крім того, автори вважають, що «***об'єктом дослідження соціальної географії*** можна розглядати також ***територіальні соціальні структури*** в їх відносинах одна з одною, матеріальним виробництвом і навколишнім природним середовищем» [там само]. Проте, роз'яснюють автори, «конкретними об'єктами спостереження соціальної географії є поселення (їх різні типи, форми, сітки і системи), райони, країни. Однак основною одиницею спостереження є людина (у разі потреби її

характеризують за національною, сімейною, виробничою належністю, статтю, віком, освітою, професією, станом здоров'я тощо).

Об'єктами дослідження виступають різні територіальні спільності людей, їх історичні особливості розвитку, внутрішня структура, зв'язки з виробництвом і навколишнім середовищем, взаємозв'язки між різними територіальними спільностями, різні групи населення усередині цих спільностей, які об'єднуються за ознакою класової, національної, професійної належності, в частині, що відноситься до поведінки цих груп» [44, с. 18].

Так само багатослівно і розпливчато визначено авторами й предмет дослідження соціальної географії [с. 19]. Але потрібно визнати, що посібник є значним і вагомим кроком у розвитку теоретичної географії, оскільки у посібнику інформація систематизована, обґрунтовано теоретичні засади сучасного розуміння географічного і соціального просторів, територіальної організації людського суспільства та розглянуто основні методологічні принципи соціально-географічних досліджень, їх види і типи, методи інформаційного забезпечення та аналізу емпіричних даних.

Соціально-економічна географія Нами встановлено, що взаємозв'язки між економічною, соціальною географією і географією населення можуть бути показані схематично (рис. 4).

Соціально-економічна географія, що ґрунтовно висвітлена М. М. Паламарчуком та О. М. Паламарчуком, дістала обґрунтування як комплексна наука, яка має власний об'єкт і предмет дослідження, систему концептуальних підходів, понятійний апарат і свої закони й закономірності, а результати її теоретичних досліджень знайшли застосування на практиці.

Тут потрібно зазначити, що М. М. Паламарчук і О. М. Паламарчук рішуче відмежовуючись від суспільної географії [45,8], говорячи про те, що «глобальним об'єктом економічної і соціальної географії є соціоєкозона» [45, с. 16; тут і далі підкреслено – Б. Ч.], характеризуючи тільки соціальну інфраструктуру як частину загальної (тобто суспільної)[45, с. 157–177], обґрунтовуючи тільки «соціально-економічне районування України» [45,

с. 398–405] і саме це обґрунтування подаючи Президенту України для обговорення на засіданні Ради регіонів, чомусь необґрунтовано пишуть, що «найбільшим інтегрованим об'єктом дослідження економічної і соціальної географії є суспільно-територіальний комплекс [45, с. 9, с. 32–34 і далі за текстом]. Автори однозначно підкреслюють, що соціально-економічна географія становить тільки «основне ядро суспільної географії» [45, с. 10], а звідси випливає, що не може бути «суспільно-територіальний комплекс найбільш інтегрованим об'єктом досліджень економічної і соціальної географії». Зазіхаючи на таке розширене трактування комплексу, автори чомусь розкривають його тільки через обґрунтування «виробничо-територіальних комплексів і систем» (с. 34–39), «територіальних систем розселення» (с. 39–41) та «територіальних рекреаційних систем» (с. 41–42). А де ж характеристика «суспільно-територіального комплексу як найбільш інтегрованого об'єкту досліджень?» На нашу думку, схарактеризовані авторами територіальні системи за структурою і об'єктом дослідження цілком відповідають соціально-територіальним системам, що об'єктивно впливає й зі змісту наукових обґрунтувань авторів.

Взаємозв'язки між науками суспільної географії, обґрунтування яких дав М. Д. Пістун, на нашу думку, матимуть такий вигляд (рис. 5):

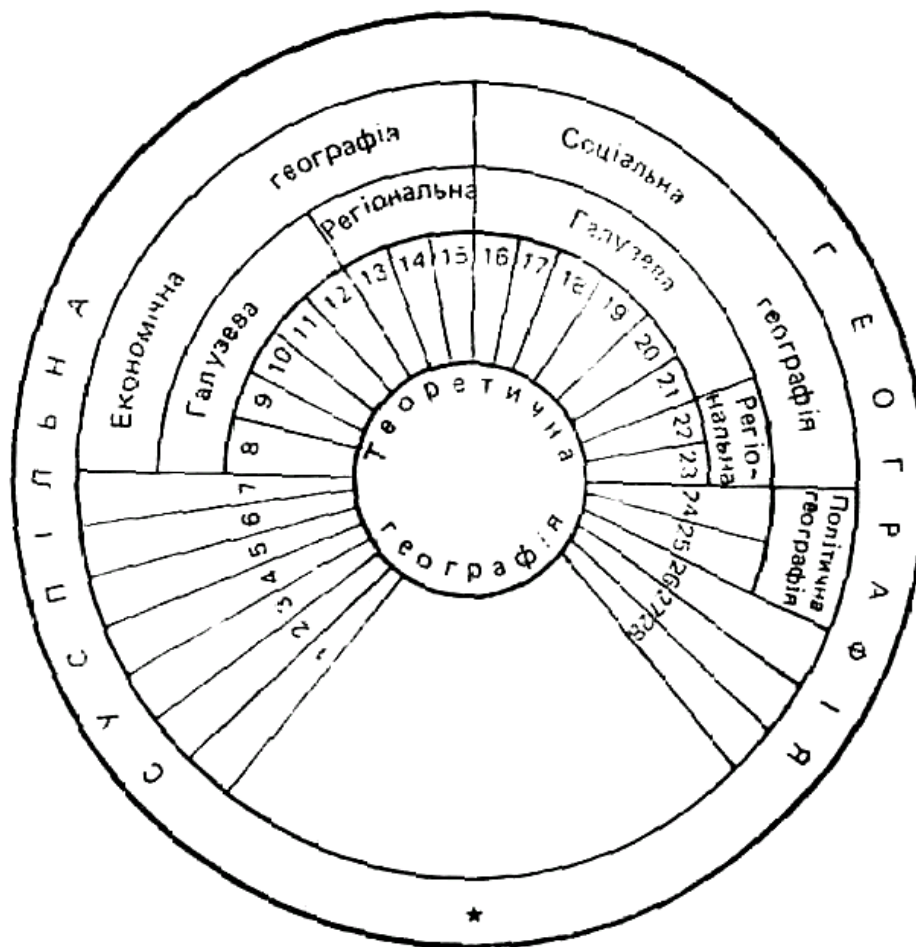

Рисунок 5. Структура суспільної географії

Правда, сам М. Д. Пістун, трактуючи об'єкт суспільної географії надто широко, дав досить складну його структуру (див. рис. 6).

Висновки дослідження. Як бачимо, економічна географія є основою для обґрунтування соціальної, соціально-економічної і суспільної географії. А соціологізація економічної географії є важливим, але частковим процесом у розвитку сучасної географії, і вона не може трактуватися як процес перетворення економічної географії в соціально-економічну, суспільну чи соціальну, оскільки для подібних перетворень немає наукових основ.

У період НТР істотно ускладнюється логічний склад науки, виробляються нові наукові категорії, нові співвідношення і зв'язки цих категорій, формуються нові

Рисунок 6. Структура суспільної географії:

1. Основи теорії суспільної географії.
2. Суспільна картографія.
3. Управління розвитком регіону.
4. Основи районного і міського планування.
5. Методи суспільно-географічних досліджень.
6. Методика суспільно-географічних досліджень.
7. Методика

викладання суспільної географії. 8. Економічна географія природних ресурсів. 9. Географія промисловості. 10. Географія сільського господарства. 11. Географія транспорту. 12. Географія будівельної індустрії. 13. Економічна географія України. 14. Економічна географія зарубіжних країн. 15. Економічна географія Світового океану. 16. Географія населення. 17. Географія населених пунктів. 18. Географія праці. 19. Географія сфери обслуговування і споживання. 20. Рекреаційна географія. 21. Медична географія. 22. Соціальна географія України. 23. Соціальна географія зарубіжних країн. 24. Політична географія суші. 25. Політична географія Світового океану. 26. Географія культури. 27. Географія органів управління. 28. Географія інфраструктури.

наукові дисципліни. Нині ряд учених, зокрема Т. М. Калашнікова, об'єктом дослідження економічної географії вважає економічні територіальні системи, що являють поєднання різнорідних об'єктів і різноякісних явищ, які виникають, функціонують і розвиваються на певній території.

Предметом дослідження економічної географії вважаються «закони формування і функціонування господарських територіальних систем, що розвиваються у їх тісному зв'язку з виробничими відносинами, природою і технікою при визначальному впливі виробничих відносин» [18, с. 66]. На сьогоднішній день економічна географія має ґрунтовне теоретичне обґрунтування [13, 18, 44, 55, 56, 57 та ін.], вивчена еволюція предмету економічної географії [4], з'ясовані сучасні методи економіко-географічних досліджень [62], виявлені економіко-географічні закони [45], спрогнозовано на майбутнє розвиток економічної географії [55], намічені й пріоритетні напрямки досліджень тощо. Інша справа, що дослідження з власне економічної географії за останні роки майже не проводились, хоча зростання ролі економічної географії в наукових географічних дослідженнях почало відчуватися вже в роботі Міжнародних географічних конгресів (МГК). Наприклад, на відміну від МГК, що проходив в Парижі у 1984 р., де програма наукових засідань була побудована за проблемним принципом, організатори XXVI МГК повернулися до співвідношення роботи проблемних симпозіумів і секцій за традиційними

галузями географічної науки. Розподіл доповідей за секціями красномовно говорить сам за себе: з геоморфології – 107 доповідей, з економічної географії – 100, керування середовищем – 60..., соціальної

географії – 17 засідання її секції проводилися тільки сумісно з іншими секціями [27, с. 7].

Впорядкування системи географічних наук і визначення місця економічної географії в системі природничо-суспільних наук, уточнення її методологічної основи створює загальну структуру орієнтації, в межах якої дослідники зосереджують увагу на розв'язанні суто спеціальних проблем, не заглиблюючись щоразу у розв'язання питань методології географічних наук, зокрема й економічної географії. За таких умов методологічна основа економічної географії є регулятивно-орієнтуючим каркасом, який дає кожному досліднику необмежений динамічний простір для конкретних теоретико-практичних досліджень.

Список використаної літератури

1. Агранат Г. А. География и экономика: связи и зависимости (к поискам путей развития экономической географии) / Агранат Г. А. // Изв. АН СССР. Сер. Геогр. – 1977. – № 6. – С. 13–26.
2. Алаев Э. Б. Экономико-географическая терминология / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1977. – 199 с.
3. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: актуальные вопросы развития науки / Э. Б. Алаев // Изв. АН СССР. Сер. Геогр. – 1980. – № 4. – С. 89–94.
4. Бекмагамбетова Г. К. Основной вопрос общественной географии и ленинский подход к организации хозяйства СССР / Г. К. Бекмагамбетова, Т. М. Калашникова // Вестн. МГУ. Сер. 5. Геогр. – 1991. – № 2. – С. 29–36.
4. Ващенко А. Т. К историографии вопроса о предмете экономико-географической науки / А. Т. Ващенко // Экономическая география. – К.: Вища шк., 1980. – Вып. 29. – С. 8–16.
5. Гвоздецкий Н. А. О некоторых теоретических вопросах географии / Н. А. Гвоздецкий // Вестник МГУ. Сер. 5. Геогр. – № 5. – С. 24–28.
6. Гохман В. М. Общественная география, её сущность, структура / В. М. Гохман // Вопросы географии. – М. : Мысль, 1984. – № 122. – С. 57–63.
7. Гохман В. М. Общественная география: сущность, структура / В. М. Гохман // Изучение проблем социально-экон. и социальной географии. – Тарту : Валгус, 1979. – С. 17–20.
8. Гохман В. М. Проблемы преобразования природы и задачи географов / В. М. Гохман // Природа и общество. – М. : Наука, 1968. – С. 60–68.
9. Грин М. Ф. Проблемы преобразования природы и задачи географов / М. Ф. Грин // Природа и общество. – М. : Наука, 1968. – С. 127–130.
10. Гришин С. Е. О географии культуры / С. Е. Гришин // Изв. ВГО. – 1990. – Т. 122. – Вып. 4. – С. 390.
11. Диалектика живой природы : в 5 т. / [под ред В. Н. Дубинина, Г. В. Платонова]. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – Т. 5. – С. 57–58.
12. Дружинин А. Г. Методологические основы географических исследований культуры / А. Г. Дружинин // Изв. ВГО. – 1989. – Т. 121, вып. 1. – С. 59–63.
13. Дружинин А. Г. География культуры: некоторые аспекты формирования нового научного направления / А. Г. Дружинин // Изв. ВГО. – 1989. – Т. 121, вып. 4. – С. 307–312.

13. Игнатенко Н. Г. Методологическая основа советской экономической географии / Н. Г. Игнатенко, С. И. Ищук, В. П. Руденко // Экономическая география. – К. : Вища шк., 1980. – Вып. 29. – С. 3–8.
14. Исаченко А. Г. Интеграция и дифференциация в современной географии / А. Г. Исаченко // Изв. ВГО. – 1986. – Т. 118, вып. 4. – С. 281–291.
15. Исаченко А. Г. В поисках методологических основ единства географии / А. Г. Исаченко // Изв. ВГО. – 1985. – Вып. 5. – С. 377–386.
16. Исаченко А. Г. О единстве географии / А. Г. Исаченко // Изв. ВГО. – 1971. – Т. 103, вып. 4. – С. 289–310.
17. Исторический материализм как методология познания и преобразования общественной жизни / под ред. В. В. Денисова. – М. : Наука, 1987. – 284 с.
18. Калашникова Т. М. Научно-технический прогресс и методологические проблемы современной экономической географии / Т. М. Калашникова // Вопросы географии. – М. : Мысль, 1984. – № 122. – С. 64–73.
19. Каледин Н. В. Проблемы и перспективы советской политической географии / Н. В. Каледин // Вестник ЛГУ. Сер. 7. – 1989. – № 2. – С. 74–80.
20. Каледин Н. В. Проблема теоретизации в политической географии. 1. Методологический аспект / Н. В. Каледин // Вестник ЛГУ. Сер. 7. – 1989. – № 3. – С. 76–83.
21. Кедров Б. М. Предмет и взаимосвязь естественных наук / Б. М. Кедров. – М. : Политиздат, 1962. – С. 264–270.
22. Кедров Б. М. Классификация наук : прогноз К. Маркса о науке будущего / Б. М. Кедров. – М. : Мысль, 1985. – 543 с.
23. Кедров Б. М. Классификация наук / Б. М. Кедров. – М. : Политиздат, 1961. – Т. 1. – С. 353–354.
24. Кедров Б. М. Естествознание // Большая советская энциклопедия / Б. М. Кедров. – [3-е изд.]. – М. : Сов. Энцикл., 1972. – Т. 9. – С. 103–107.
25. Колосов В. А. Политическая география : проблемы и методы / В. А. Колосов. – Л. : Наука, 1988. – 190 с.
26. Константинов О. А. Экономическая география и региональная экономика / О. А. Константинов // Изв. ВГО. – 1974. – Т. 106, вып. 6. – С. 449–456.
27. Котляков В. М. XXVI Международный географический конгресс / В. М. Котляков, В. В. Анненков // Изв. АН СССР. Сер. Геогр. – 1989. – № 1. – С. 7–19.
28. Лавров С. Б. Принципиальные вопросы экономической географии на XXIII Международном географическом конгрессе / С. Б. Лавров, Н. Т. Агафонов // Изв. ВГО. – 1977. – Вып. 1. – С. 4–7.
29. Лавров С. Б. Теоретические споры и некоторые научно-практические задачи экономической географии / С. Б. Лавров, Н. Т. Агафонов // Изв. ВГО. – 1974. – Вып. 2. – С. 148.
30. Лавров С. Б. Советская социально-экономическая география: некоторые аспекты международного значения / С. Б. Лавров, Г. В. Сдасюк // Региональный экономико-географический анализ и прогнозирование. – Фрунзе, 1980. – С. 11–13.
31. Лавров С. Б. Интеграционные тенденции в географии / С. Б. Лавров // Сов. география. – Л., 1984. – С. 28–30.
32. Лавров С. Б. [Рецензия] / С. Б. Лавров // Изв. ВГО. – 1987. – Т. 119. – Вып. 2. – С. 189–192. – Рец. на кн. : Ретеюм А. Ю., Серебрянный Л. Р. География в системе наук о Земле.
33. Ленин В. И. Отношение к буржуазным партиям / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – Т. 15. – С. 7–68.
34. Ленин В. И. О государстве / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – Т. 39. – С. 368–369.

35. Лямин В. С. География и общество : философские и социологические проблемы географии / В. С. Лямин. – М.: Мысль, 1978. – 309 с.
36. Лямин В. С. Методологические основы системного подхода в географии / В. С. Лямин // Вестник МГУ. Сер. 5. Геогр. – 1985. – № 6. – С. 17–23.
37. Лямин В. С. Место географии среди наук : взгляд философа / В. С. Лямин // Мир географии. – М.: Мысль, 1984. – С. 81–82.
37. Масляк П. О. Географія України. 9 кл. / П. О. Масляк // Програми для середньої загальноосвітньої школи. Географія. 5–10 кл. – К. : Перун, 1996. – С 59–85.
37. Масляк П. О. Екологічне виховання при вивченні суспільної географії України / П. О. Масляк // Екологія і освіта : проблеми теорії і практики : [тези Міжнар. наук.-практ. конф.]. – Умань, 1994. – Секція 3, т. 3. – С. 54.
37. Менард Г. У. Морская геология / Г. У. Менард // Наука об океане : пер. с англ. – М. : Прогрес, 1981. – С. 33–42.
38. Мересте У. Современная география : вопросы теории / У. Мересте, С.Я. Ныммик. – М. : Мысль, 1984. – 296 с.
39. Мересте У. Общественная география с точки зрения системной концепции / У. Мересте, Т. Райтвийр // Исследование методологических проблем географии в Эстонской ССР : [тезисы докл.]. – Таллин, 1987.
39. Мороз С. А. Методологія географічної науки : навч. посібник / С. А. Мороз, В. І. Онопрієнко, С. Ю. Бортник. – К. : Заповіт, 1997. – 333 с.
40. Мукитанов Н. К. От Страбона до наших дней / Н. К. Мукитанов. – М. : Мысль, 1985. – 234 с.
41. Мукитанов Н. К. Методологические проблемы теоретизации географии / Н. К. Мукитанов. – Алма-Ата : Наука, 1979. – 187 с.
42. Наан Г. Не надо бояться «космичан» / Г. Наан // Диалоги : полемические статьи о возможных последствиях развития современной науки. – М. : Политиздат, 1979. – С 353–360.
43. Ныммик С. Я. Соотношение экономической, социальной и социально-экономической географии / С. Я. Ныммик // Изучение проблем социально-экономической и социальной географии. – Тарту, 1979. – С. 7–9.
44. Ныммик С. Я. Об'єктивне і суб'єктивне значення географії в розвитку общества // Ученые зап. Тарт. ун-та. – Тарту, 1982. – № 623. – С. 5–16.
44. Паламарчук М. М. Економічна географія Української РСР (з основами теорії) : [посіб. для вчителів]. – К. : Рад. шк., 1975. – 311 с.
44. Олійник Я. Б. Вступ до соціальної географії : навч. посібник / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. – 204 с.
45. Паламарчук М. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії / М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук. – К. : Освіта, 1995. – 405 с. Тут потрібно зазначити, що Ром В.Я і ін. об'єктом економічної і соціальної географії в самому широкому сучасному розумінні вважають географічне середовище, тобто освоєну і втягнуту в життя людського суспільства частину географічної оболонки Землі і суспільство в його взаємодії з природою (див.: Р о м В. Я и др. Экономическая и социальная география СССР. В 2-х т. Т. 1. Общая часть курса; [учебное пос. для студентов пед. ин-тов геогр. спец.] – М.: Просвещение, 1986. – 351 с.).
45. Паламарчук М. М. Об экономико-географических законах / М. М. Паламарчук, Н. Д. Пистун, О. И. Шаблий // Экономическая география. – К.: Вища шк., 1980. – Вып. 29. – С.16-26.
46. Перепечко А. С. Основные концепции западной политической географии: критический анализ / А. С. Перепечко; [дис... канд. геогр. наук]. – Мн, 1988. – 22 с.
46. Перепечко А. С. Политическая география СССР: предистория, современное состояние и перспективы развития / А. С. Перепечко // Изв. ВГО. – 1990. – Т. 122. – Вып. 2. – С. 186-192.

47. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії / М. Д. Пістун. – К.: Освіта, 1996. – 256 с.
48. Покшишевский В. В. О самом главном в экономической географии / В. В. Покшишевский // Вопросы географии. – М.: Мысль, 1974. – № 95. – С. 25-42.
49. Покшишевський В. В. К вопросу о некоторых понятийно-терминологических моментах подразделения общественной географии / В. В. Покшишевский // Проблемы современной урбанизации: в свете задач социально-экономической географии. – М.: Мысль, 1985. – С. 3-6.
50. Преображенский В. С. Феномен географии (раздумья географа) / В. С. Преображенский // Изв. АН СССР. Сер. геогр. – 1979. – № 4. – С. 20-27.
51. Райтвийр Т. В. Вопросы формирования социальной географии в системе географической науки // Социальная география СССР. – Л.: Изд-во ГО СССР. – 1984.
52. Ретеюм А. Ю. География в системе наук о Земле. "Теоретические и общие вопросы географии" / А. Ю. Ретеюм, Л. Р. Серебрянный. – М.: ВИНТИ АН СССР, 1984. – Т. 4. – 205 с.
53. Саушкин Ю. Г. Аспекты советской экономической географии / Ю. Г. Саушкин // Вопросы географии. – М.: Мысль, 1984. – № 115.
54. Саушкин Ю. Г. Географическая наука в прошлом, настоящем, будущем; пос. для учит. / Ю. Г. Саушкин. – М.: Просвещение, 1980. – 269 с.
55. Саушкин Ю. Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика / Ю. Г. Саушкин. – М.: Мысль, 1973. – 559 с.
55. Саушкин Ю. Г. Прогноз развития советской экономической географии / Ю. Г. Саушкин, Н. Д. Пистун // Экономическая география. – К.: Вища шк., 1980. – Вып. 29. – С. 127-133.
56. Семевский Б. Н. Введение в экономическую географию: учебное пособие / Б. Н. Семевский. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. – 334 с.
57. Семевский Б. Н. Теоретическая экономгеография / Б. Н. Семевский; [под ред. Н.Т.Агафонова]. – Л.: Наука, 1981. – 172 с.
57. Семевский Б. Н. Место экономической географии в системе наук / Б. Н. Семевский // Теоретические проблемы экономической географии: Вопросы географии. – М.: Мысль, 1974. – № 95 – С. 43-55.
58. Сиротенко А.Й. Економічна географія в системі природничо-суспільних наук / А. Й. Сиротенко, Б. О. Чернов // Методика викладання біології, хімії, географії; респ. наук.-метод. зб. – К.: Освіта, 1991. – Вип. 8. – С. 98-103.
59. Твердохлебов И. Т. Место географии в системе наук / И. Т. Твердохлебов, Д. В. Николаенко // Экономич. география. – 1983. – № 43. – С. 64-65.
60. Чернов Б.А. Экономическая география в системе естественно-социальных наук / Б. А. Чернов // Совершенствование содержания и методов обучения в средней школе. – М.: Изд-во НИИ СиМО АПН СССР, 1980. – С. 85-87.
61. Чернов Б. А. Экономическая география: место в системе естественно-общественных наук; [мет. реком.] / Б. А. Чернов. – Переяслав-Хмельницкий, 1990. – 24 с.
62. Чернов Б. А. Філософська основа підготовки майбутніх учителів географії / Б. А. Чернов // Україна: Становлення незалежності. Зміст і методика висвітлення в курсах соціальних та гуманітарних наук. В 3-х ч. [тези Всеукр. наук.-методич. конф.]. – Одеса: Вид-во ОДУ, 1993. – Ч.Ш. – С. 121-123.
62. Шаблій О. И. Современные методы экономико-географических исследований и их роль в развитии теории науки / О. И. Шаблій, А. Г. Топчиев, А. П. Голиков // Экономическая география. – К.: Выща шк., 1980. – Вып. 29 – С. 35-45.
63. Энгельс Ф. Диалектика природы / Ф. Энгельс. – М.: Политиздат, 1982. – ХУ1. – 359 с.
64. Экономическая география в СССР: история и современное развитие [под ред. Н.Н.Баранского и др.]. – М.: Просвещение, 1965. – 653 с.